

השפעת מלחמת העולם השנייה על יחסי יהודים-ערבים בלוב ובתוניסיה

לוב ותוניסיה היו שתי המדינות הערביות היחידות במזרח התיכון ובצפון-אפריקה בהן היה כיבוש ישיר (אומנם קצר) של "מדינות הציר": גרמניה הנאצית בתוניסיה ואיטליה הפאשיסטית בלוב. אומנם תקופת הרדיפות היתה קצרה למדי (בלוב - מאז מות המושל הפאשיסטי הנאור איטאלו באלבו ב-28 ביוני 1940, ועד הכיבוש הבריטי ב-23 בינואר 1943; ובתוניסיה - בתקופת הכיבוש הגרמני מ-9 בנובמבר 1942 ועד 7 במאי 1943), אך היא שימשה נקודת מפנה ואבן בוחן ליחסים בין יהודים וערבים בשתי הארצות.

בארצות ערב האחרות, ובמיוחד באלה הגובלות בארץ-ישראל, קבעו שני גורמים עיקריים את גורל הפזורה היהודית: א. המאבק הלאומי לעצמאות נגד המעצמות הקולוניאליות. ב. התגובה לציונות ולמאורעות בארץ-ישראל. בלוב ובתוניסיה, לעומת זאת, הצטרף לשני הגורמים הללו פן נוסף: הכיבוש הקצר הישיר של מדינות הציר.

ההבדלים בין הכיבוש הקולוניאלי האיטלקי הצרפתי, וההתפתחות השונה של התנועה הלאומית הערבית בלוב ובתוניסיה, הביאו גם להבדלים ביחס ליהודים מיד אחרי המלחמה ומאוחר יותר.

מאמר זה יתמקד במלחמת העולם השנייה, אך לצורך הפרספקטיבה ההיסטורית תיברקנה גם דוגמאות מייצגות של יחסי יהודים-ערבים בתקופה שלפני המלחמה ואחריה. כל מחקר העוסק ביהודי צפון-אפריקה אינו יכול להתעלם מן המשולש של הערבים, המעצמה הקולוניאלית והיהודים - כאשר האחרונים נמצאים בתווך. אולם במלחמת העולם השנייה היחסים בין צלעות המשולש הזה הוסיפו והסתבכו על-ידי "כיבוש בתוך כיבוש": השתלטות גרמנית-איטלקית על תוניסיה הצרפתית ושלטון בריטי על המושבה האיטלקית של לוב (בה היתה גם נוכחות גרמנית מ-12 בפברואר 1941 ועד נסיגת מדינות הציר).

ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה חלה התקרבות ממשית בין ה"משרק" (המזרח התיכון הערבי) לבין ה"מגרב" (צפון-אפריקה הערבית), שלא היתה כדוגמתה קודם לכן. השלכותיה על יחסי יהודים-ערבים בצפון-אפריקה חרצו במידה רבה את גורל הקיום היהודי בארצות אלה. הגורמים החדשים הללו

הצטרפו אל המרכיבים המסורתיים שלפני המלחמה ביחסי הפזורה היהודית עם אוכלוסיית הרוב המוסלמית. על מנת להעריך נכונה את המערכת המורכבת הזאת יש להתייחס בנפרד להיבטים המשפטיים, החברתיים והפוליטיים של יחסי ערבים-יהודים בשתי הארצות.

חוקי הגזע כאבן בוחן למעמדם המשפטי של היהודים

אימוצם של חוקי הגזע בידי הפאשיסטים האיטלקים בלוב ובידי צרפת הווישאית בתוניסיה מהווה קו פרשת המים לגבי מעמדם המשפטי של היהודים בשתי הארצות. היות שהתחיקה עצמה נחקרה ופורטה במקומות אחרים, תיבדק במסגרת זאת בעיקר השפעתה על יחסי יהודים-ערבים בארצות הנדונות, לאור השינויים במעמדם המשפטי של היהודים בתקופה הקולוניאלית.

בתוניסיה עסקו חוקי הגזע באיסור על היהודים לעבוד במינהל הציבורי, בהוראה, בבת-המשפט, ברשויות המקומיות, בצבא ובאמצעי התקשורת הציבוריים. כן הוטל "נומרוס קלאוזוס" על בעלי המקצועות החופשיים, ותלמידים יהודים הורחקו מבת-ספר צרפתיים אריים.¹

בלוב התייחסו חוקי הגזע לשלילת המונופולין על הסחר הסיטונאי שבידי יהודים, לאיסור הבעלות על מוסדות אשראי ועל ביטוח ותובלה, לסגירת מוסדות תרבות וחינוך יהודיים, לאיסור פרסומים שאינם בעלי אופי דתי מובהק, לאיסור ביצוע עסקות בנכסי דלא נידי עם שותפים איטלקיים אריים, ולמניעת זיכיונות המדינה על אוצרות הטבע מיהודים.²

דהיינו, חוקי הגזע פגעו ביהודים בשלושה תחומים: בסיכוייהם להגיע למעמד חברתי-כלכלי מכובד (בשל האיסור לשרת במישרות ציבוריות), במקורות פרנסתם, ובחינוך ובתרבות היהודיים. מה מכל אלה היתה לו השפעה על חיי הערבים? לכאורה, התחיקה הגזענית פתחה לפני המוסלמים (כמו לפני האירופים) את המישרות שנתפנו מעובדים יהודים. אולם למעשה, מוסלמים מעטים יחסית היו בעלי כישורים כלכליים או בעלי השכלה כדי לזכות במישרות אלו.³ המרכיב המשפיע ביותר של התחיקה הגזענית על מרקם היחסים בין ערבים ויהודים הוא ההיבט הפסיכולוגי. התחיקה הגזענית קובעת במפורש ש"היהודים הינם נחותים מוסרית ומשפטית לעומת המוסלמים".⁴

המוסלמים יכלו לראות בחוקי הגזע בכחינת חזרה למצב הטבעי שלפני הכיבוש הקולוניאלי, שבו לפי חוקי ההלכה המוסלמית, המעוגנים ב"ברית עמר", היהודים הם "אהל אל-ד'מה" ולפיכך נחותים באופן עקרוני ביחס לאוכלוסיית הרוב השלטת.⁵ נכון גם שהשליט המוסלמי של תוניסיה, אחמד באי, חתום על חוקי הגזע של וישי. כל חוקי הגזע בתוניסיה, בדומה לחוקי הגזע

בפרוטקטורט הצרפתי במרוקו, יצאו רשמית כ"צווי השליט המוסלמי בן הזמן". הפתיחה של כל צו בתחיקה הגזענית מתחילה בנוסח האחיד: "השבת לאללה, אנחנו אחד פאשה באי, שליט תוניסיה... החלטנו על הצו הבא... מובא לתחיקה וביצוע לידי המושל הכללי של צרפת בתוניסיה, אדמירל אסטוה." התחיקה פורסמה בעיתונות הרשמית של תוניסיה ללא כל פרשנות.

בלוב אין השליט המוסלמי חתום על חוקי הגזע, כי האיטלקים לא הכירו בזכותה של המנהיגות המקומית במושבה למינהל עצמי כלשהו, ולא כל שכן לחוקק חוקים.

העובדה שהבאי חתום על התחיקה אינה מוכיחה כשלעצמה כי היה הבדל מהותי בינו לבין החוגים הערביים בלוב ביחס לתחיקה הגזענית. יתרה מזאת, אין להניח שהבאי חתם ברצון על הצווים, שהרי התנגדותם של אחד באי ושל יורשו, מנצף באי, מלמדת כי עשו כמיטב יכולתם לפעול נגד רוח החוקים (ראה להלן).

הפרסומים הערביים המוסלמיים במכון האסלאמי בברלין בראשות חאג' אמין אל חוסיני עורכים השוואה שיטתית בין התיאוריה הנאצית לבין יסודות האסלאם הקלאסי. הם מציינים שאופי המדינה שהקים הנביא מוחמד והח'ליפים "שרי הדרך" קרוב יותר ברוחו למדינה טוטאליטרית שבראשה עומד ה-Führer (בערבית: אל-זועים) מאשר למשטרים הדמוקרטיים בבריטניה ובארצות-הברית, "הנשלטים והמסתאבים עליידי היהודים".⁷ יתרה מזאת, מחקרים אלה טוענים שהיהודים הם אויביהם הפנימיים של הערבים, כי הם בגדו בגזע השמי ויש לטפל בהם כמו בבוגדים. אולם גם מחקרים אלה אינם מתייחסים לתחיקה הגזענית תוך השוואה לחוקי הד'מה. ניתן להבין מהם שכל מה שהמשטר הנאצי קבע ביחס ליהודים מתאים גם לרוח האסלאם, ללא פרשנות יתר. באחד ממכתביו של המופתי לריבנטרופ הוא מציע לפתור את בעיית יהודי פלסטינה על-פי אותם הקווים בהם נפתרה בעיית היהודים במדינות הציר.⁸

ואומנם ניתן לראות דמיון חיצוני בין התחיקה הגזענית הנאצית, כאב-טיפוס של חוקי אפליה המעוגנים בחוק, ורק מבחינה זאת (בניתוק מן ההשלכות והרקע האידיאולוגי שלה), לבין חוקי האפליה שהתקיימו בלוב ובתוניסיה לפני השלטון הקולוניאלי, כמו בשאר ארצות האסלאם. אף חוקי הד'מה כפי שהתגבשו במשך דורות של שלטון מוסלמי הצטיינו: א. בעצם התפיסה של נחיתות היהודים לעומת המוסלמים. ב. בנטייה לא להעסיק יהודים במישרות ציבוריות בכירות. ג. בהכבדה כלכלית על היהודים, שלפי הד'מה התבטאה במיסוי מיוחד.⁹ ד. בלבוש מיוחד ליהודים כאות קלון חיצוני. (המקבילה הנאצית של הלבוש המפלה היתה הדרשה לענידת הטלאי הצהוב, אשר לא התקיימה כלל בלוב, ורק באופן חלקי בתוניסיה).

יש להדגיש שחוקי הד'מה באסלאם היוו בזמנם שיפור וקידמה במצבם של

היהודים לעומת מה שהיה בעולם הנוצרי. בראש וראשונה, בניגוד לעולם הנוצרי בימי הביניים, מעמדם של היהודים באסלאם היה מעוגן בחוק. שנית, ה"ד'מה", כפי שמורה המלה עצמה, העניקה ליהודים חסות של השליט המוסלמי על ביטחון החיים והרכוש, וכן הבטיחה אוטונומיה תרבותית-קהילתית. הפרות של החסות הזאת קרו לא אחת, אך הן היו בניגוד לחוק האסלאמי. הדמיון החיצוני לחוקי ה"ד'מה נובע מכך שהתחיקה הגזענית הנאצית היתה נסיגה למצב היהודים שלפני האמנציפציה. על-ידי הדרשה שהבאי של תוניסיה הסולטאן של מרוקו יחתמו על חוקי הגזע ניסו שלטונות וישי להתגבר על בעיה אסלאמית הלכתית, והיא הקושי לתת לגיטימציה לחוק שמקורו כופר (כלומר, שאינו מוסלמי).

בלוב היתה ראשית הגזירות הפאשיסטיות עוד במחצית השנייה של שנות ה-30, עם חובת הפתיחה של החנויות ובתי-הספר בשבת.¹⁰ אך רק ב-1940, לאחר מותו של המושל הפאשיסטי הנאור איטאלו באלבו, באה הפעלה עמוקה יותר של חוקי הגזע והצרת צעדיהם של היהודים. אולם הערבים ברחוב הגיבו בדרך כלל באדישות מוחלטת. להוציא תקריות בודדות של זריקת אבנים, היו אף ביטויים של השתתפות בצערם של היהודים.¹¹ החוגים הלאומיים והערביים בכלל חששו מגזירות קולוניאליות חדשות. מעטים חשו התנשאות כלפי היהודים בעניין חוקי הגזע.¹² אלה היו זמנים של ראשית המלחמה, ובלוב במיוחד נערכו לקראת המצב, שעם בוא האנגלים יתהפך הגלגל נגד הערבים.

בתוניסיה התגובה היתה מורכבת יותר. בניגוד ללוב, חוקי הגזע בה לא ניתנו על-ידי אותה ממשלה קולוניאלית מנצחת כהמשך ישיר לגזירות שנות ה-30, אלא על-ידי ממשלה ככיבוש גרמני שספגה מפלה. התנועה הלאומית הערבית בתוניסיה חשה שעת כושר להתיר רסן. על רקע זה ניתן להבין את ההתפרעות נגד יהודים של חוגים לאומניים קיצוניים בערים אחדות בתוניסיה בתקופה שבין יוני 1940 ונובמבר 1942 (ראה להלן). להוציא תגובות קיצוניות אלה של שמחה לאיד, לא היתה התייחסות ישירה לחוקי הגזע.

למרות אופיים הכוללני של החוקים, הן בלוב הן בתוניסיה, הם לא פגעו במידה שווה בכל היהודים בשתי הארצות. רק בערים הגדולות, ובמיוחד בערי הבירה טריפולי ותוניס, הועסקו היהודים במינהל הציבורי ובמקצועות החופשיים (בתוניסיה הרבה יותר מאשר בלוב). אשר ליהודים בערי השדה, הרי השלכות התחיקה הגזענית היו מוגבלות ביותר, או לא מורגשות כלל.¹³

גם העדפה של הערבים על פני יהודים בהקצבות המזון, שהורגשה בערים הגדולות, לא התקיימה בערי השדה. עדויות מערי השדה מורות, כי מצבם הכלכלי של הערבים והיהודים בשנים 1940-1942 היה זהה, להוציא היתרון האובייקטיבי: לערבים, אשר התפרנסו בעיקר מעבודת אדמה, היו משקים חקלאיים. לפיכך יכלו לספק לעצמם מוצרי יסוד שיהודים נאלצו לקנות, אם

ידם היתה מגעת, בשוק השחור ובמחירים מופקעים.¹⁴

אף הפגיעה בחינוך היהודי נגעה בעיקר לילדים יהודים שלמדו בבתי-הספר האירופיים, האיטלקיים והצרפתיים, אך לא לאלה שלמדו במערכת חינוך יהודית כמו כי"ח ו"אוצר תורה". הגורם שנפגע ביותר מחוקי הגזע היו אותם היסודות באוכלוסייה היהודית שהתערו בתרבות האירופית, בעיקר בערים הגדולות, ושנהגו כמו אזרחים איטלקים או צרפתים ממעמד מועדף לעומת המקומיים.¹⁵

הפגיעה המוראלית החזקה ביותר היתה דווקא ביהודים בעלי האזרחות הצרפתית בתוניסיה, כי בה ההתאזרחות גררה ויתור מלא על הנתיונות המקומית והזדהות מוחלטת עם הלאומיות הצרפתית. בלוב ההבחנה לא היתה כה חריפה, שכן לוב היתה מושבה (ולא פרוטקטורט), וגם בעלי אזרחות לובית נחשבו כאילו לבעלי אזרחות כפולה, לובית-איטלקית.¹⁶ בחוגים הלאומניים בתוניסיה, השמחה לאידם של היהודים שקיבלו אזרחות צרפתית היתה רבה. עוד משנות ה-20 התבטאו הללו לא פעם מעל דפי העיתונות נגד נטייתם של חוגים יהודיים מסוימים לקבל את האזרחות הצרפתית. כמו באלג'יריה בעקבות חוק כרמיה (1870), שהעניק ליהודים אזרחות צרפתית אוטומטית, כן גם בתוניסיה, שם הותנתה קבלת האזרחות הצרפתית בתנאים מסוימים, היתה עוינות נגד היהודים, "המנסים להשתחרר מחובותיהם במדינה בה הם חיים", וראו בזאת דרך "להפוך את הנחותים לעליונים".¹⁷

חוקי הגזע פגעו גם ביהודים בעלי הנתיונות המקומית שמעמדם השתפר במידה רבה בעקבות השלטון הקולוניאלי, הן בלוב הן בתוניסיה. גם אם לא נהנו ממלוא הזכויות האזרחיות, הם שוחררו מרוב ההגבלות המשפיליות של "ברית עמר", וקיבלו ייצוג גאות בגופים הציבוריים והמקצועיים שפעלו בשתי הארצות. אולם המשטר הקולוניאלי לא ביטל לחלוטין את סממני מעמד הדומה. האפליה לרעה של היהודים בבתי-הדין המוסלמיים נמשכה בתוניסיה למרות הפרוטקטורט הצרפתי.¹⁸ כך למשל, חוקי ההלכה המוסלמית המשיכו לא להכיר בבית-המשפט בעדותו של יהודי ללא עדות של מוסלמי. בבתי-הדין המוסלמיים היו לפי חוקי הפרוטקטורט מוסמכים לדון גם בשאלות אזרחיות, ואילו בבתי-הדין הרבניים היו מוגבלים לדון בדיני אישות בלבד. אף התחיקה האיטלקית בלוב הפלתה לרעה את סמכויות בתי-הדין הרבניים לעומת בבתי-הדין השרעיים, אם כי היתה ליברלית יותר מן התחיקה הצרפתית בתוניסיה. כך למשל, לפי החוק מ-11 ביולי 1923 נקבע כי הרשות השופטת האיטלקית רשאית להפנות את הצדדים בהסכמתם אל בית-הדין הרבני גם בעניינים אזרחיים. אולם לגבי יהודים בעלי אזרחות וזה היה בית-הדין הרבני, הן בלוב הן בתוניסיה, מוסמך רק בתחום הדתי.¹⁹

העיתון היהודי Israel היוצא באיטליה מתמרמר על הסממנים החיצוניים של

אפליה זאת עוד לפני עליית הפאשיסטים לשלטון. ידיעה מ-29 בדצמבר 1921 מוסרת:

למרות השינויים לטובה שחלו בלוב עדיין ניתן למצוא יתרון בחוק לתושבים המוסלמים. למשל, יש אפשרות שיהודי ימצא בבית-המשפט במצב של נחיתות לעומת המוסלמי... (נוסף על כך) בעוד שיהודים שאינם מקומיים או דוברי איטלקית חייבים בשבועה חילונית, על היהודים המקומיים למסור שבועה דתית, אך עליהם לעשות זאת בגילוי ראש. ואילו המוסלמים פטורים מחובת גילוי הראש באולמות המשפט. בשל סממני השפלה אלה ואחרים הלך וגבר במשך כל התקופה הקולוניאלית כוח המשיכה של האזרחות האירופית בעיני יהודים רבים, ובתוניסיה יותר מאשר בלוב.²⁰ עם זאת, הענקת זכויות אזרחיות (גם אם לא מלאות) למיעוט היהודי הפכה בעיני המוסלמים לסמל של המשטר הקולוניאלי השנוא. מבחינה משפטית מוסלמית, חוזה "ברית עמר" בוטל כליל, יחד עם מרכיביו החיוביים, ובראש וראשונה הופרה ה"ד'מה", החסות שהשליט המוסלמי חייב לתת לנתינים בעלי דת מונותאיסטית אחרת.

חוקי הגזע הפכו את הקערה על פיה, אולם הם באו מאותו מקור קולוניאלי בלתי אהוד, ולכן המוסלמים עצמם לא יישמו אותם ביחמתם. השלטונות הקולוניאליים צפו מראש שהפעלת החוקים האלה עלולה להביא להפרת הסדר הציבורי, בשל הסכנה שהמון ערבי נבער מדעת ירגיש עצמו חופשי לפגוע באוכלוסייה היהודית. כך למשל כתב המושל באלבו למוסוליני: "לא הייתי ממליץ לנהל מאבק חריף מדי להגנת הגזע במדינה כמו זו, שתמיד התפארה בפני המדינות השכנות בכך שאיפשרה חיים בדר-קיום בשלום בין ערבים ליהודים".²¹

ואילו דפון רו (De Font Reaux) היועץ המשפטי והתחקיתי בממשלת וישי בתוניסיה, טען שענידת הטלאי הצהוב כסימן היכר ליהודים "עלולה להתפרש על-ידי המוסלמים הבלתי משכילים כסימן להוקעת היהודים על-ידי הציבור, וירגישו עצמם חופשיים להתנפל על היהודים ורכושם".²² החשש הזה אומנם התאמת, אולם ביטויו היה שונה בלוב ובתוניסיה בזמן המלחמה ומיד אחריה. ההבדלים נובעים מן הגורמים הפוליטיים השונים שפעלו בשתי הארצות.

ההיבט הפוליטי: התנועה הלאומית הערבית ויחסה ליהודים במלחמת העולם השנייה

תגובת התנועה הלאומית הערבית לרדיפות היהודים בלוב ובתוניסיה קשורה קשר הדוק למידת הצלחתה של התעמולה הגרמנית הנאצית במקום, ולמידת הזדהותם של חוגים אלה עם מעצמות הציר. הקשרים בין העולם הערבי לנאצים ולתעמולה הנאצית זכו לעניין רב במחקר, מיד אחרי המלחמה ואף

מאוחר יותר.²³ פרק זה יתמקד במידת ההשפעה השונה של התעמולה הנאצית על יחסו של כל אחד מן הגורמים הלאומיים הפעילים באותה עת. הצינור הערבי האנטישמי והפרו-נאצי שהיתה לו נגישות לחוגים הלאומיים בשתי הארצות היה המופתי חאג' אמין אל-חוסני, מנהיגה הלאומי של התנועה הלאומית הפלסטינית ואויבה המושבע של הציונות והיהודים. אולם השפעתו היתה חזקה יותר בתוניסיה מאשר בלוב, כי משרד החוץ הגרמני ראה בה ראש גשר של הציר נגד הנוכחות הבריטית והאמריקאית במצרים, ולאחר מבצע "לפיד" באלג'יריה ובמרקו. * בתוניסיה גם היתה תשתית לאומית ארגונית לקראת המרד הערבי בצפון-אפריקה, אותו ציפו לארגן הנאצים והאיטלקים כדי לסחוף את העולם הערבי. המופתי סבר שדרך אחת תעורר את הלאומנים הערבים בתוניסיה למרוד: אם גרמניה תתחייב רשמית בפני מנהיגיהם על חירות ועצמאות מן העול הקולוניאלי הצרפתי.

הגרמנים היו כבולים בהבטחותיהם לאיטלקים, אשר ראו את צפון-אפריקה כאזור ההשפעה שלהם, ואשר היו מוכנים לכל היותר להחלפת השלטון הקולוניאלי הצרפתי באיטלקי. יתרה מזאת, הנציג של משרד החוץ הגרמני בתוניסיה, רודולף ראהן (Rahn), התייחס לערבים מאז ניסיונו בסוריה בחוסר אמון מוחלט, והעדיף לתמוך בשלטונות הצרפתיים של וישי. המופתי התלונן על כך לא אחת במכתביו למשרד החוץ הגרמני.²⁴

התעמולה הגרמנית התבססה על התפיסה הכללית של אהדת הערבים לגרמנים, משום שבניגוד ליתר מעצמות אירופה, לגרמנים לא היו מעולם תביעות טריטוריאליות במזרח התיכון ובצפון-אפריקה; ומשום שלפי הערכתם, שהועלתה לא אחת בדיווחי משרד החוץ הגרמני, הערבים נתאכזבו מן המורשת הפרלמנטרית-דמוקרטית של המדינות הקולוניאליות. המצב בלוב היה קשה יותר, משום שהחוגים הלאומניים בלוב שאהדו את גרמניה נאבקו לעצמאות נגד איטליה הפאשיסטית, בעלת בריתה.

שני כוחות פוליטיים עיקריים פעלו בתוניסיה בזמן מלחמת העולם השנייה: חוגו של מנצף באי ומפלגת ה"דסטר" (המפלגה הקונסטיטוציונית), על שני פלגיה, הדסטר הישן בראשות עבד אל-עזיז אל-ת'עאלבי, והדסטר החדש (ניאודסטר) בראשות חביב בורגיבה. בשל הפופולריות של הדסטר בציבור הערבי בתוניסיה היו סיכויים מועטים מלכתחילה למאמצי המופתי להנהיג את המרד הערבי במקום. זאת, למרות שהיו תוכניות אופרטיביות של משרד החוץ הנאצי לשלוח את המופתי לבדו או יחד עם רשיד עאלי אל-כילאני לתוניסיה. המופתי התכתב אישית הן עם מנצף באי והן עם בורגיבה. שניהם באו אליו בבקשה להשפיע על הגרמנים לפעול למען עצמאות תוניסיה. בדיווחי משרד

החוץ הגרמני מדצמבר 1943 מצוין, כי "לפני זמן-מה בא שליח של הבאי אל המופתי הגדול ומסר לו מכתב שבו הביע הבאי את משאלתו לעמוד בראש מפלגה אנטי-צרפתית, מאחר שאין עוד בכוחו לשאת את הרודנות הצרפתית. ואולם רצונו לעשות כן אך ורק בהסכמתו של המופתי הגדול". כהוכחה לסיכויים טובים להשפיע על הבאי, מוסיף הד"ח ואומר: "בשעתו, כאשר הנציג הגרמני ביקר באלג'יריה ובתוניסיה, ביקור שבמהלכו קיבלה את פניו האוכלוסייה המקומית בכבוד המירבי, מתה על כך הנציב העליון הצרפתי. הבאי דחה מתאה זו והדגיש שאין ביכולתו לאסור על העם להפגין את רגשותיו האמיתיים".²⁵

ב-16 בדצמבר 1942 שוחרר בורגיבה מן הכלא הצרפתי במארסיי יחד עם חברי ניאורדסטר האחרים, בלחץ גרמניה הנאצית, וב-26 בפברואר 1943 הביא מטוס איטלקי פאשיסטי שישה ממקורביו לתוניסיה. כחודש אחר כך הגיע בורגיבה עצמו. במשך כל התקופה שבין שחרורו מן הכלא לבין הגיעו לתוניסיה, ישב בורגיבה ברומא והתרועע עם המופתי ועם רשיד עאלי אל-כילאני.²⁶

אחרי המלחמה, על סמך כל העובדות האלה, הואשמו הן הבאי והן בורגיבה בשיתוף פעולה עם הנאצים, ומנצף באי אף הודח מתפקידו על-ידי הצרפתים. אולם למרות כל האמור לעיל אין התמונה פשוטה כל כך. דיווחי משרד החוץ הגרמני עצמם מעידים, שכתבאי לשיתוף הפעולה תבע בורגיבה מן האיטלקים להעביר את סמכויות השלטון לבאי שישען על ממשלת ניאורדסטר, דבר שהיה בניגוד לכוונותיהם של האיטלקים בתוניסיה. לאור התגובה האיטלקית, או יותר נכון, היעדר התגובה לתביעותיו, יש להטיל ספק בכוונותיו של בורגיבה להשליך יתרו על מדינות הציר. יתר על כן, לפני מאסרו הטיף בורגיבה לדמוקרטיה פרלמנטרית והתנגד לדיקטטורה פאשיסטית. אף המצב בחזיתות באותה העת לא עודד שיתוף פעולה עם "הציר".²⁷

התעמולה הגרמנית הצליחה ללא עוררין בחוגי הצעירים של הניאורדסטר, דוגמת ארגונים כמו "הסהר האדום", שנוסד באמצע ינואר 1943, ופולוגות נוער דסטר, צבאי למחצה, לובש מדים, בשם "הירוקות". לרשות הפעילות הלאומנית הפרו-נאצית הופעלו מחדש תחנת השידור והביטאון אפריקיא אל-פיתאת (תוניסיה הצעירה). חביב ת'אמר, מתומכיו הנלהבים של בורגיבה, כתב בספרו כי "בתקופת הכיבוש הגרמני אחזה את תוניסיה אווירה של חירות שלא היתה כדוגמתה קודם לכן. היתה רוח של ערבות הדדית חוקה בין האנשים".²⁸

יחס אמביוואלנטי זה של הגורמים הערביים לגרמנים ולתעמולה הגרמנית הכתיב במידה רבה גם את היחס ליהודים. מנצף באי ומקורביו, עוד לפני הכיבוש הגרמני, גילו יחס נאור ליהודים בעומדם נגד שלטונות וישי, במספר מחוות ראויות לציון. הבאי שעלה לשלטון ביוני 1942 רצה להביע את יחסו האוהד "לכל אוכלוסיית המדינה", וזה התפרש על-ידי רבים כאיתות ליהודים,

שהרי האוכלוסייה הצרפתית לא נזקקה לדברי עידוד אלה. בתקופת שלטון וישי הוא אף מצא לנכון להעניק את אות הכבוד התוניסי הגבוה ביותר, "ג'ישאן אפתח'אר", ל-20 אישים יהודים, לרבות סוחרים ורופאים.²⁹ עמדתו הנאורה של הבאי היהודים בזמן שלטון וישי מוסברת בשני גורמים: הקפדתו של מנצף באי, בדומה לקודמו, על יחסים טובים עם היהודים, וחולשת השלטון הצרפתי לאחר המפלה מידי הגרמנים. עמידתו האיתנה להגנת היהודים היתה בבחינת הפגנת כוח נגד השלטון הצרפתי הקולוניאלי. לעומת זאת, החוגים הלאומניים הפרונאציים ניצלו חולשה זמנית זאת והתירו רסן נגד היהודים. בכך הוכשרה הקרקע לתקריות הדמים בגאבס (Gabes) (ראה להלן).

אף בזמן הכיבוש הגרמני גילו הבאי ומקורביו אהדת־מה ליהודים. למרות שב-8 בדצמבר 1942 הפקיעו הגרמנים רשמית את הטיפול ביהודים מידי השלטונות הצרפתיים והמוסלמיים גם יחד, התערבו מנצף באי ושיח' אל־מדינה (ראש העיר המוסלמי), עזיז אל־ג'לולי, יחד עם אדמירל אסטוה, למען שחרורם של מנהיגי הקהילה שנתפסו כבני ערובה, מיד עם כניסתם של הגרמנים לתוניסיה.³⁰ עם ההחמרה ברדיפות היהודים השתדלו לא אחת הבאי ואנשי חצרו להציל יהודי זה או אחר מעבודות כפייה. בדרך כלל הופנו בקשותיהם לטובת מי שהיה מקורב למשפחת הבאי באמצעות קשרים עסקיים או אישיים.³¹ אחד מפמליית הבאי, עלי זאכאת, נתן מקלט ל-60 עובדי כפייה יהודים באחוזתו בוגואן ברגע קריטי של הקרבות. שניק, איש אחר מפמליית הבאי, עשה את כל המאמצים (אשר לא הוכתרו בהצלחה) למנוע את גירושו של ויקטור כהן־הדריה והעברתו למחנה הריכוז. באחת מן העדויות סופר, שכאשר הראו למנצף באי תמונות של עובדי כפייה יהודים, הוא הגיב: "זה לא יימשך לנצח".³² אולם השלטונות המוסלמיים לא נשארו כה הומאניים בעת שארבה סכנה לבני דתם. למשל, ב-4 בינואר 1943 יצאו השלטונות הגרמניים בדרישה חדשה, לספק להם 8,000 עובדים "תוניסאיים" ללא הבדלי גזע. אולם עד 23 במארס 1943 לא היתה כפייה מפורשת לגבי האוכלוסייה הערבית לספק עובדים לגרמנים. לפיכך ניסו השלטונות המוסלמיים להטיל את רוב המעמסה על כתפי היהודים. פול גז, ראש הוועד לגיוס כוח אדם יהודי, כותב על כך בועם ביומנו: השלטונות המקומיים, בפרשם את המלה "תוניסאים", החליטו לספק 5,000 מוסלמים ו-3,000 יהודים, ... למרות שהיחסיות הדמוגרפית בין שתי האוכלוסיות במינהל האזרחי (Controle Civil) של תונים הבירה היא שונה לחלוטין, כ-500,000 מוסלמים ו-50,000 יהודים.³³

באותה תקופה שחוג הבאי נהג בגישה סובלנית ונאורה יחסית, התנגד הארגון הלאומני הערבי "הסהר האדום" להעברה לקבורה לבית-עלמין יהודי בתונים של 55 גוויות של יהודים שנפגעו בהפצצות בעלות הברית, ודרש

שייקברו בלה-מרסה (La Marsa). חוגים אלה עבדו יד ביד עם הגרמנים וסייעו להם בזיהוי בתים ורכוש יהודי, במיוחד בערי השדה. הללו הקפידו למלא אחר הוראות הגרמנים, ואף היו פעילים ב"ועד לעזרה מיידית" (Comité de Secours Immediat) שהקימו החוגים הפאשיסטיים בהשראה גרמנית, שאמור היה לעזור בחלוקה של כספי היהודים "לשם הגשת עזרה מיידית לקורבנות ההפצצות האנגלו-אמריקאיות".³⁴

קשה לדעת עד כמה נתפסו החוגים הלאומניים לתעמולה הגרמנית שהופצה בכרוזים בתחילתו של מפקד כוחות הציר בצפון-אפריקה, פון ארניס (Von Arnim), דהיינו שיהודי תוניסיה, בתור חלק מן "היהדות הבינלאומית", הינם "אחראים להתקפה האנגלית-אמריקאית נגד צפון-אפריקה".³⁵ אולם לדידם של לאומני תוניסיה, היהודים היו ונשארו משתפי פעולה עם הקולוניאליזם הצרפתי וקשורים עם הקולוניאליזם הבריטי בפלסטינה. התעמולה הנאצית עברה בחלקה דרך הפילטר של המופתי והצינורות הלאומניים הערביים מסוריה, פלסטינה, עיראק ומצרים, ועובדה זו חיזקה את הקשר של חוגים אלה עם הנעשה ב"משרק", ולטווח רחוק אף הגבירה את איבתם לציונות ולפעילות הציונית של יהודי תוניסיה.

הקשר עם ה"משרק" וההתייחסות לאירועים בפלסטינה התחילו כבר ערב המלחמה. ב-1938 הוקם בברלין "הוועד להגנת תוניסיה", נוסף על "הוועד להגנת המגרב הערבי", ו"הוועד למען הפליטים הפוליטיים של צפון-אפריקה". הללו התמחו בתעמולה אנטי-יהודית ואנטי-קולוניאליזם בהשראה גרמנית. בתוניס עצמה היו לא אחת הפגנות של הרסתר והניאודסטר נגד האירועים בפלסטינה, שהתגברו במיוחד בשנות ה-30. בשנים אלה אף הוקמו שלושה ארגונים ניאודסטררים לטובת העניין הפלסטיני.³⁶ לא רק העיתונות הדסטרית הגבירה את תעמולתה, אלא היו גם תקריות אלימות בערים אחדות בתוניסיה. לפי ד"ח פנימי של שלטונות הביטחון הצרפתיים, עודדה הקונסוליה הנאצית בתוניסיה, ובראשם הקונסול וגנר (Wagner), את הנוער הדסטרני להכות ביהודים בכל מקום ולהטיל חרם על סחורות יהודיות.³⁷

עם זאת, עד מלחמת העולם השנייה טענו רבים מבין הלאומנים עצמם - כפי שניתן לשפוט מהתבטאויותיהם מעל דפי העיתונות - שבעיית פלסטינה איננה נמנית עם ענייניה הבורערים של תוניסיה. לדעתם היה חשוב יותר ליצור חזית מאוחדת בין יהודים לבין ערבים במאבק המשותף נגד הקולוניאליזם הצרפתי.³⁸ בין אם הדברים נכתבו ונאמרו לצורך תעמולתי בלבד, ובין אם היו מנהיגים תוניסאים אחדים שהאמינו בכך, הם אפיינו יותר את האווירה שלפני מלחמת העולם השנייה. בעקבות המלחמה הגבירו מנהיגי הדסתר את פעילותם ב"משרק". כבר ביוני 1945 ריכו בורגיבה בקהיר את הגולים התוניסאים מאירופה, הקים את "משרד מפלגת החירות הקונסטיטוציונית התוניסאית"

והחל להוציא פרסומים בערבית ובצרפתית המסבירים את בעיית תוניסיה. ביולי 1946 הגיע לדמשק מאירופה אחד מפעילי הדסתר הבולטים, יוסף אל-ירויסי, התחיל שם בפעילות הסברה סביב לחוג פעילים שהקים.³⁹ אין ספק שהקשר עם החוגים הלאומיים הערביים במצרים ובסוריה השפיע גם על עיצוב גישתם כלפי היהודים, אולם לכיסוין המלא הגיעו השפעות אלה רק אחרי עצמאות תוניסיה ותפיסת בורגיבה את השלטון.

המצב בלבוב היה שונה מאוד מזה שבתוניסיה, בראש וראשונה בכך שהתנועה הלאומית הערבית החילונית "אל-גומהוריה אל-טראבלסיה" (הרפובליקה הטרופוליטנית), המקבילה הלבוית לדסתר ("החוקה") של בורגיבה, חוסלה בטרופוליטניה עם דיכוי הסופי של המרד הערבי ב-1932. מאז, ולאורך כל ימי המלחמה עד הכיבוש הבריטי בינואר 1943, שהו פעילי התנועה הלאומית הלבוית כגולים באירופה ובמצרים. הכוח הלאומי החילוני שהיה מקובל בטרופוליטניה עד גירושם שיתף פעולה עם היהודים במשא ומתן עם האיטלקים.⁴⁰ אך גם בטרופוליטניה, כמו בתוניסיה, חל מהפך בנטייתם הסובלניות כלפי היהודים, עם חשיפתם של חוגים אלה לרעיונות הלאומיות הערבית ב"מרסק". יועצה של אל-גומהוריה היה עבד אל-רחמאן עזאם, לימים המזכיר הראשון של הליגה הערבית. הוא נלחם נגד האיטלקים בשנים 1918-1924, אחר-כך עבר לקהיר ושימש שר בממשלת ה"ופד" המצרי. במצרים היה בין המייסדים ונותני החסות של "ועד התגנה של טריפולי". בימי מלחמת העולם השנייה היה מקורב לעלי מאהר (ראש ממשלת מצרים ב-1936 וב-1939-1940) ולמלך פרוק, ששיתפו פעולה עם הנאצים. בספר זיכרונותיו כותב עזאם, כי הגרמנים עשו טעות גדולה שלא הגישו סיוע חדי-משמעי למרד רשיד עאלי אל-כילאני.⁴¹

המנהיגים המסורתיים של "אל-גומהוריה", דוגמת המשורר סלימאן אל-בארוני ורמדאן סויחלי-שתיו, שהיו ב-1918 בעד שיתוף פעולה עם היהודים בדיאלוג עם האיטלקים, נדחקו מעמדות הבכורה בעקבות המלחמה. כבר בראשית שנות ה-40 החלה לצמות בטרופוליטניה עילית חדשה של אינטלקטואלים מהערים, ובמיוחד משכבות מוגבלות של סוחרים ועירים ושל קבלנים שהתעשרו זה מקרוב. הללו רצו להתבלט נגד העשירים הערבים המבוססים, שהיו קשורים הן עם היהודים והן עם האיטלקים. עלית חדשה זאת, בהשראה שבאה ממצרים, היתה אנטישמית ולאומנית קיצונית.⁴²

בקירנאיקה היה הגורם הלאומי המלכד באוכלוסייה הנאמנות למסדר הצופי "סנוסיה", תנועה שעוד במאה ה-19 הביאה לא רק לתחייה דתית אלא גם למנהיגות מוכרת, בעלת בסיס פוליטי לאומי. מנהיג התנועה הלאומית הדתית בקירנאיקה היה בתקופה הנדונה האמיר מוחמד אידריס, לימים המלך הראשון של לבוב העצמאית. לאומיי טריפוליטניה הציעו לו ב-1922 את כתר האמירות על כל לבוב. במאבקו נגד האיטלקים השכיל אידריס לזכות בתמיכה הבריטית

עוד ב־1916, ומאז 1923 ישב בגלות במצרים.

קירנאיקה היה המקום היחיד במזרח התיכון ובצפון־אפריקה שממנו לא יצאו מתנדבים ערבים להילחם ביחידות הערביות הנאציות, *DAL ו־KODAT**, אלא השתתפו במאמץ המלחמתי של בעלות הברית. כאשר הצבא האיטלקי והגרמני ניסו לכבוש את מצרים מקירנאיקה היה אידריס, בתיאום עם הפיקוד הצבאי הבריטי, בין יוזמיה של היחידה הצבאית הלובית שלחמה לצד בריטניה במערכות המלחמה נגד איטליה. עיקר תרומת החיילים הבדואים היתה פעילות גרילה והעברת קווי אספקה ממצרים למדבר הלובי. בתמורה על הסיוע הזה הכריז שר החוץ אנתוני אידן בינואר 1942, שלוב לא תחזור לעולם להיות תחת השלטון האיטלקי. לאחר המלחמה הירבו החוגים הלאומיים של לוב להשתמש בטיעון: "התרומה הרבה שהגישו החיילים הלובים למאמץ המלחמתי" - במיוחד במסגרת המשרד הערבי בלונדון ובמסגרת הליגה הערבית.⁴³ גם אם לאחר מעשה נהגו הלובים להפריז בחשיבות התרומה הצבאית של הסנוסים, משמעותה לגבי יחסי יהודים־ערבים היא זו: בקירנאיקה נמצאו הלאומנים הדתיים - הסנוסים - בניגוד ללאומנים החילוניים שבסריפוליטניה ותוניסיה - באותו צד של המתרס, כמו היהודים.

כל הגורמים האלה השפיעו על עיצובם מחדש של יחסי יהודים־ערבים במלחמת עולם השנייה ומיד אחריה, וקבעו את עתידו של הקיום היהודי בשתי הארצות. ברם, למרות המפנה שחל במערך הפוליטי של הגורמים הערביים הלאומיים, התקיים לאורך כל התקופה הזאת הפן היומימי של יחסי השכנות של שתי האוכלוסיות. ברבדים העממיים, שלא היו מושפעים מן התעמולה ברדיו ובעיתונות, פעלו שיקולים ומנגנונים שונים לחלוטין.

יחסי היום־יום: ההיבט החברתי ביחסי יהודים־ערבים בערי השדה

המקור העיקרי ליחסי היום־יום בין היהודים לשכניהם הערבים בזמן המלחמה ואחריה הוא העדויות בעל־פה. במסמכים של משרדי החוץ השונים ובעיתונות ניתן להיבט חשוב זה ביטוי מצומצם, אם בכלל. קשה להעריך את העדויות בעל־פה כמקור היסטורי. בדרך כלל יש להתייחס אליהן בוהירות רבה, בראש וראשונה בשל הראייה האישית של כל עד ועד. משקל גדול יש לתת בהערכה גם לזמן בו נגבו העדויות, האם סמוך להתרחשות האירועים או שנים רבות

* Deutsch-Arabishe Lehrabteilung - Dal (יחידת ההדרכה הגרמנית-ערבית) הוקמה בשנת 1941 בפיקודו של הנג'רל פלמי (Felmy) בכך סונין ביון.
** Kommando Deutsche-Arabishe Truppen - Kodat (מפקדת הכוחות הגרמנים-ערביים) תחת פיקוד ארמיית השריון הגרמנית מס' 5, שלטכה גייסו בין דצמבר 1942 וינואר 1943 שני גדודים של תוניסאים, גדוד של אלג'יראים וגדוד של מרוקאים.

אחר-כך. למרבה הצער, רוב העדויות (אם כי לא כולן) נגבו אך לאחרונה, לצורך הפרוייקט "פנקס קהילות לוב ותוניסיה" בי"ד ושם". למרבה הצער - לא משום שהעדויות הן פחות אובייקטיביות מאלה שנגבו מיד לאחר התרחשות המאורעות - שהרי אין אנו מאמינים באובייקטיביות בהיסטוריה - אלא משום שריחוק הזמן משפיע על בהירות הזיכרון האנושי, מחד גיסא, ומגביר את רגשי הנוסטלגיה והנטייה להתרפק אל העבר, מאידך גיסא. למרות מגבלות רציניות אלה יש למקור היסטורי זה יתרונות רבים, במיוחד לגבי ההיבט החברתי. ריחוק הזמן משמש כאן לעתים כמסנן המחדד את הפרספקטיבה ההיסטורית, שהרי התחושות החזקות והדומיננטיות נשארות ומתבהרות. חשוב לציין שהמידע המתקבל מן העדויות (הפרוייקט הוא אך בראשיתו) אינו עשוי מעור אחד. הגיוון בסיפורים והקשת הרחבה של נקודות המגע בין היהודים לשכניהם הערבים משווים העמקה להבנת היחסים המורכבים, אשר בדרך כלל נמדדים לפי מספר התקריות האלימות, ולפי השיקולים הפוליטיים של התנועה הלאומית הערבית מחד גיסא והציונות מאידך גיסא.

רוב העדויות המשמשות עבודה זו נגבו מאינפורמנטים מערי השדה, אשר מגיעים עם האוכלוסיה האירופית מצומצמים יותר, ואילו תלותם בסביבתם הערבית רבה יותר. בערי השדה, התופעה של רובע יהודי נפרד - "ח'ארה" - או הגטו שהיה קיים בערים הגדולות, לא היתה קיימת כמעט. אומנם רחובות מסוימים בערי השדה היו לעתים מיושבים ברוב יהודי, אך ההתבדלות של האוכלוסייה היהודית היתה פחות ניכרת.

כך מתאר יוצא זליטן (Zliten), עיירה קטנה בטרפוליטניה (לפי מיפקד 1931 היא מנתה 716 יהודים ו-41,946 מוסלמים), את יחסי היהודים עם שכניהם הערבים:

יחס היהודים לערבים היה של "כבדהו וחשדהו". הערבים נזקקו ליהודים בעיירה, כי כל המסחר והמלאכה בזליטן היו בידי היהודים, ולא רק בזליטן אלא גם בסביבה. כי רוכלים יהודים יצאו על חמורים מחוץ לעיר... אבל לא פעם אמרו הערבים ליהודים לרדת מן החמור... גם היהודים נזקקו לערבים - הערבים הביאו בכדים את המים המתוקים לבתי היהודים בעיירה, בה היה מחסור במי שתייה. היו תחרויות ספורט בין הערבים והיהודים, היתה קבוצת שחייה ערבית וקבוצת שחייה יהודית... היהודים למדו לשחות בכרכות של הערבים באיזור.⁴⁴

העדות הקצרה אך הטיפוסית הזאת מלמדת, שיחסי השכנות עם הערבים היו נורמליים לחלוטין. היו בה מרכיבים למן תלות כלכלית ועד תחרויות ספורט. אולם באופן סמוי התקיים חשש הדדי. חוקי ה'ד'מה הטבועים עמוק בתודעה נרמזים אגב אורחא - דוגמת הדרישה לרדת מן החמור.

עדות אחרת מתמזרת, (Tamezert), עיירה קטנה בדרום תוניסיה (מנתה

ב־1936 רק 48 יהודים), מגדירה את היחסים בין ערבים ליהודים כדלקמן:
 "היהודים כמו הערבים גרו במקום בתוך דירות שחפרו בהרים ובגבעות (מן
 הטיפוס הקרוי Troglodytes). היהודים והערבים גרים זה בצד זה אך בנפרד זה
 מזה".⁴⁵

עדות מבזרטה (Bizerte), עיר נמל חשובה בצפון תוניסיה (לפי מיפקד
 1931 מנתה 1,250 יהודים, 13,985 מוסלמים ו־7,971 אירופים), מספרת כי
 התקיים שיתוף פעולה פורה ערב המלחמה ואחריה בין שתי להקות תיאטרון
 ערבית ויהודית שפעלו בעיר. הלהקה הדרמטית הערבית סייעה ללהקה היהודית
 להעלות הצגות.⁴⁶ עדות אחרת מאותה העיר מספרת על הפרדה חברתית
 מוחלטת בין ערבים ליהודים, לאמור: "לא היו למשפחתי ולי קשרים חברתיים
 עם המשפחות הערביות, ולא היו ביקורים הדדיים, היחסים הצטמצמו ליחסי
 מסחר ועסקים בלבד".⁴⁷

עדות מגאבס (Gabes), עיר מחוז קטנה בדרום תוניסיה (לפי מיפקד 1931
 מנתה 2,459 יהודים, 12,128 מוסלמים ו־1,011 אירופים), מספרת:

האוכלוסיה היהודית והערבית גרו בשכנות קרובה מאוד. ובמקומות
 אחדים גרו ערבים ויהודים באותו בית ובאותה חצר. היחסים בין
 הערבים והיהודים היו תקינים וקשרי המסחר היו טובים ומועילים לשני
 הצדדים. היהודים היו סוחרים, בעלי־מלאכה, פקידים מתווכים, וביניהם
 גם חקלאי אחד ועגלון אחד. הערבים רובם היו חקלאים ועגלונים
 ומעטים היו גם סוחרים, פקידים ובעלי־מלאכה... הקירבה הפיזית של
 היהודים והערבים גרמה לחיכוכים בין שתי האוכלוסיות, ומדי פעם
 בפעם היו תקריות כשפרץ ריב בין יהודי לערבי. לרוב קם הערבי וטען
 שיהודי קילל את הנביא מחמד. ההתלקחות בדרך כלל נמנעה עליידי
 התערבות של נכבד מקומי, שעשה "סולחה" בין הצדדים או כפה אותה
 עליהם. לעתים הגיעה הפרשה למשפט אצל הקאיד.⁴⁸

עדות אחרת מגאבס מספרת:

היחסים בין יהודים לערבים היו קורקטיים, של שכנות טובה בין צמרת
 השלטונות הערביים בעיר לבין הנכבדים היהודים. היה מנהג של חילופי
 מתנות בחגים ובאירועים משפחתיים. העוזרות והכובסות הערביות עבדו
 אצל משפחות יהודיות. אולם בכל זאת תמיד שמרו על הפרדה. אלה היו
 שתי אוכלוסיות שלא התערבו זו בזו. כפרברי העיר היו מקרים של
 חטיפת ילדים יהודים על־ידי ערבים שבאו מצד הוואדי. לעתים היו
 קרבות של אבנים בין ילדים ערבים ויהודים בבית־הספר.⁴⁹

שתי העדויות מגאבס מראות דגם טיפוסי של יחסי שכנות בחברת הרוב
 הערבי: קשרי מסחר ושירותים מחד גיסא והתלקחות תקריות אלימות מאידך
 גיסא. בדרך כלל פרצו תקריות אלה בשל האשמות מצד הערבים שהיהודים

מקללים את דת האסלאם או את נביאו. לעתים התפתחו התקריות למאורעות חמורים יותר, עליהם נדון בהמשך, שיש לגביהם דיווח בעיתונים ובמסמכי משרד החוץ הצרפתי.⁵⁰

היו מקרים שמנהיג מקומי בולט בקהילה הערבית או היהודית זכה להערכה ולמעמד בשתי האוכלוסיות. לעתים מדובר בשיח' ערבי מכובד ולעתים ברב או ראש קהילה יהודי בעל שיעור קומה ומקובל על כל התושבים בעיירה. עדות ממסלאתה (Messalta), עיירה בסריפוליטניה (לפי מיפקד 1931 מנתה 342 יהודים ו-11,783 מוסלמים), מספרת:

יזר הקהילה ביבי ריכוז בידיו את כל ענייני הקהילה, קטנים כגדולים, הכספיים והמינהליים כאחד. את הכל עשה באמונה ובישור בהתנהגות נוחה לכל אדם, והיה מקובל לא רק בעיני היהודים אלא גם בעיני הנכבדים שבערבים, אשר פנו אליו לסייע להם בענייניהם בממשל.⁵¹ דברים דומים מוסרות העדויות מחאג'ב אל-עיון (Hajeb al-Aioun), עיירה קטנה במרכז תוניסיה (לפי מיפקד 1931 מנתה 140 יהודים ו-956 מוסלמים), על ראש הקהילה ומייסדה, יהושע מימון.⁵²

בחומר העדויות קיים מידע עשיר על יחסי הכלכלה בין שתי האוכלוסיות. עדות ממצראתה (Messurata), עיירה קטנה בסריפוליטניה (לפי מיפקד 1931 מנתה 628 יהודים ו-37,600 מוסלמים), מספרת על מקרה שאירע בזמן מלחמת העולם השנייה, כאשר כבר הסתמן מחסור בסחורות במקום.

יום אחד בא אלי קונה איטלקי לקנות עגבניות. אמרתי לו שהסחורה אזלה, ושלחתי את הקונה לסוחר ערבי, גם הלה טען שסחורתו אזלה. כאשר הקונה האיטלקי חזר אלי אמרתי לו כי הערבי משקר. התפתחה תקרית והדבר הובא בפני שופט איטלקי. בעקבות המשפט מחסן הסחורה של הסוחר הערבי הוחרם ואני הרווחתי 9% על סחורותיו.⁵³

מספר רבה לשעבר של קהילת מסלאתה שבסריפוליטניה:

לא היה לי שום צורך כרב הקהילה לרקום יחסים עם הערבים. הייתי מוכר לקאדי המקומי, אך נפגשנו בהודמנויות רחוקות מאוד. אבל ליתר היהודים היה צורך חיוני לקשור קשרי ידידות עם ערבים רבים ככל האפשר לצורך מחייתם, במסחר ובתור בעלי מלאכה... בין יתר הקשרים הכלכליים היו הלוואות כסף שנתנו היהודים לערבים לפני עונת הזריעה. תמורת ההלוואה חייב היה הלווה הערבי לפרוע מיבול שדותיו במחירים מוזלים המוסכמים מראש למלווה היהודי... תשלום החוב בעין היה במקום ההלוואות סתם ברבית קצוצה... יש לציין שהערבי תמיד עמד בתשלום חובו, כאשר הוא עצמו דאג להביא את הסחורה לביתו של המלווה היהודי. שם נתקבל בכבוד ונערכה לכבודו סעודת אירוח בידי בעלת הבית היהודית... ערבי שלא ינהג באמון

יינעלן בפניו כל שערי ההלוואות.⁵⁴

הרב הדגיש שהערבים תמיד שמרו על יחסי מסחר הוגנים ויחס אנושי טוב, אולם הוא מעיד לפי תומו, כי למרות היחסים הטובים "היינו תמיד צריכים לחיות בצניעות ובכפיפות ראש תמידית כדי למנוע פגיעות מצד הערבים". היבט חשוב נוסף של החיים בצוותא הוא יחס הערבים למקומות הקדושים ליהודים. אין הכוונה לדון במסגרת זאת במדיניות השלטונות המוסלמיים כלפי המקומות הקדושים, אלא ביחסים שהתפתחו בנושא זה ברובד העממי. חלק הארי מסיפורי העדים בהקשר זה שייכים לתחום הפולקלור, שאינו מענייננו כאן, אך הם מלמדים על האווירה המיוחדת שנוצרה באתרים של קברי קדושים או בתי-כנסת שהתפרסמו כבעלי סגולות מיוחדות. היו מקומות קדושים בערי השדה שהיו נערצים על היהודים והערבים כאחד. והיו אתרים בהם צמח לצד מקום קדוש למוסלמים מקום קדוש גם ליהודים, ולהיפך. במקרים כאלה התחרות ומוקדי חיכוך היו בלתי נמנעים.⁵⁵

יש המסבירים את המפגש הדתי המעניין בחיי היום-יום כחלק מן המרקם החברתי אשר בו קיימת אוטונומיה תרבותית ודתית מוחלטת, בד בבד עם תלות הדדית וסימביוזה בתחום הכלכלי. יש חוקרים המבלישים את ההשפעה הדומיננטית של התרבות המוסלמית על המיעוטים החיים בתוכה. ואילו הארווי גולדברג מדגיש, שלא קיימת הפרדה בין העולם המעשי של עסקים לבין יתר ההיבטים של החיים החברתיים, מחד גיסא, וכן לא קיימת השפעה מכנית חד-כיוונית של האסלאם על כל יתר התרבויות בתוכה, מאידך גיסא. לפי העדויות מסתבר כי קיימת דינמיקה ביחסי החברה: ההתקרבות וההתרחקות בין חברת הרוב המוסלמית והמיעוט היהודי התקיימו בד בבד בדיאלוג החברתי והתרבותי. תפקיד חשוב בדיאלוג זה תפסה היריבות הדתית ברובד העממי. למרות שגולדברג הגיע למסקנותיו על פי טקסט של מרדכי הכהן (1859-1929), הרי מסקנותיו לגבי יחסי היהודים והערבים תופסות בערי השדה גם במאה ה-20.⁵⁶

היריבות הדתית בין המוסלמים והיהודים בזליטן שבטריפוליטניה היא דוגמא טובה למערכת היחסים המורכבת. מסופר כי ביולי 1867 הועלה באש בית-הכנסת הקדוש של בושאיף על-ידי המוסלמים המקומיים. הנופך האגדי של האירוע הוא המסורת, שבאותה הזדמנות יצא מקברו הקדוש המוסלמי, הקבור בסמוך, כדי להעלות אש בבית-התפילה היהודי ששכנתו הכופרת הפריעה את מנוחתו.⁵⁷ בית-הכנסת בושאיף נשרף ונפגע עוד מספר פעמים, ותמיד שוקם מחדש. הוא נשרף גם במלחמת העולם הראשונה. לפי העדות של יצא וליטן:

בושאיף נבנה מחדש אחרי מלחמת העולם הראשונה כבניין לתלפיות, עם עמודי שיש לתפארת... במלחמת העולם השנייה שרדו הערכים את דלתות העץ המפוארות המקושטות של בושאיף. הקצב הערבי, חסין

שקשתי, התעשר כתוצאה ממכירת הדלתות האלה. בינואר 1943, אחרי כניסת האנגלים לעיירה, היהודים לא התלוננו כי לא רצו עימות עם הערבים. יום אחד נסע חסין שקשתי לטריפולי עם שתי מכוניות מלאות עורות. בחזרה נסע באוטובוס עם כל כספו בידו. היה גשם שוטף והאוטובוס נעצר בכביש צר שעבר בוואדי - ליד הים, כ-15 ק"מ מז'ולטן. דלתות האוטובוס נפתחו מעוצמת הסיבוב, והאיש נפל ונעלם. זה סופו של גולן.⁵⁸

יחסי היום-יום הבנויים מן המרכיבים שנסקרו לעיל המשיכו להכתיב במידה רבה את מערכת היחסים היהודית-ערבית גם בזמן שהתגברו רדיפות היהודים והם נשלחו למחנות ריכוז ומחנות כפייה. בעדות קולקטיבית שנגבתה ב־12 בדצמבר 1946, קרוב לאירועי המלחמה בתוניסיה, אשר שמורה במרכז הארכיוני היהודי בפאריס, נאמרו הדברים הבאים:

אלה מבין הערבים שהרגישו שמחה לאיד זאת המפלגה הגרמנופילית [אין פרוט איוז מפלגה בדיוק]. היו כאלה שאהדו את היהודים, במיוחד לאחר שהחלו הגרמנים לדרוש לגייס גם כוח עבודה לא יהודי... באופן כללי האוכלוסיה ברובה לא גילתה עוינות כלפי עובדי הכפייה היהודים... האליטה המוסלמית היתה באופן מוחלט יהודרפילית.⁵⁹

עדות שנגבתה מיוצא תוניס ב־1978 מתארת תמונה מורכבת יותר:

תגובת הערבים היתה מאוד מעורבת. מצד אחד אפשר להגיד שלציבור הערבי היתה אהדה לגרמנים, אבל הוא נשלט עליידי הצרפתים ועל כן לא העז לפרוץ את המסגרת... עם בוא הגרמנים הערבים ניסו לעזור להם. אני ראיתי ערבים הולכים עם חיילים גרמנים מלווים אותם ועוזרים להם. אחר-כך [אחרי הכיבוש הגרמני] שמעתי שהתגובה הראשונה של היהודים הפשוטים ברובע היהודי היתה להחזיר לערבים את המכות שקיבלו מהם בתקופת הגרמנים.⁶⁰

דו"ח של המודיעין האמריקאי מאמת תחושות אלה שלאחר השחרור בידי בעלות הברית. למרות הנימה האנטישמית של הדו"ח ניתן ללמוד ממנו, כי היהודים ב'ח'ארה' של תוניס אכן ניסו להיפרע מן הערבים על מה שסבלו מידיהם בזמן הכיבוש הגרמני. על רקע זה אירעה התקרית ברחוב סידי מרדום בתוניס ב־26 במאי 1943.⁶¹

על האהדה לגרמנים ברחוב הערבי בתוניסיה מוסרים דיווחים רבים בני התקופה. במיוחד צוינה תגובתם הפושרת של הערבים עם שחרורה של תוניסיה עליידי בעלות הברית. גנרל קטרו (Catroux), ממפקדי צרפת החופשית, נדהם מן האיבה של האוכלוסיה המוסלמית וכתב לגנרל דה-גול: 'המוסלמים, מועטים מאוד במספר, הסתפקו בצפייה ללא מחיאות כפיים... התוניסאים דיברו על 'כיבוש תוניסיה' או על 'כיבושה מחדש' עליידי צבאות בעלות הברית. היחידים

שחגגו את השחרור היו יהודים וקומוניסטים. עם זאת, אין יחס זה מלמד על איבה נגד היהודים בתוניסיה.⁶²

כאשר החלו הגרמנים בתוניסיה לגייס כוח עבודה לא-יהודי לעבודות שחורות, חל כרסום מסוים בגישה האוהדת הכללית של האוכלוסייה המוסלמית לגרמנים (תהליך זה גבר עוד יותר ככל שרבו מפלות "הציר" בחזית). בעקבות זאת גם השתנה מעט יחס האוכלוסייה הערבית ליהודים. מצד אחד באו ביטויים של השתתפות בצער, אך מצד אחר מצב זה שימש קרקע פוריה להתנגשויות. ב-22 בינואר 1943 אירעה תקרית חמורה בין עובדי כפייה ערבים ויהודים בשדה התעופה אל-עיונה. הערבים האשימו את היהודים, שסימנו למטוסי בעלות הברית, משום שמספר הקורבנות הערביים שנפגעו בשדה התעופה עלה על אלה של היהודים. הסיבה האמיתית לכך היתה האמון שרחשו הגרמנים לעובדים ערביים יותר מאשר לעובדים היהודים. לאחרונים לא נתנו בדרך כלל להתקרב למטוסים.⁶³

אם נאפיין את המגמות העיקריות של יחס פשוטי העם הערבים ליהודים בזמן התגברות הרדיפות, יש להצביע על שלוש תופעות: א. מתן מקלט ליהודים שברחו מן ההפצצות בערים הגדולות על-ידי ערבים תושבי הכפרים. ב. מכירת מזון ליהודים הכלואים במחנות עבודה ומחנות ריכוז על-ידי רוכלים ערביים. ג. תופעות של שמחה לאיד ושוד של בתי היהודים שנעזבו על-ידי דייריהם בעת המלחמה.

הן בלוב והן בתוניסיה נתנה האוכלוסייה הערבית בערי השדה מקלט ליהודים הנמלטים מפני הפצצות בעלות הברית בערים הגדולות. הערבים ככפרים ובמושבות הבדואים קיבלו את הפליטים יפה בדרך כלל, השכירו את בתיהם, חדריהם או מערותיהם (גאריאן בטריפוליטניה) ואף סייעו לעתים לשמור על הרכוש היהודי תמורת תשלום. המקלט שניתן ליהודים היה על בסיס עסקי, ובמקרים רבים הביא רווח בלתי צפוי לתושבי הכפרים. במקרים אחרים, למרות הרווח גרם האירוח לצפיפות והכבדה על המארח הערבי. אם היו קשרים חברתיים וכלכליים קודמים בין המשפחות היהודיות והמארח הערבי, ניתן ליהודים לעתים להמשיך ליהנות מעסקיהם הקודמים, כמו אחוז מסוים על יכול או על עדרי צאן תמורת הלוואות. אולם לרוב לא יכלו היהודים, שחיו בזמן המלחמה בכפרים הערביים ובקרב הבדואים, להמשיך לעסוק במלאכתם ובמסחרם. אלה שהיו להם חסכוניות חיו מהם.⁶⁴

היו מקרים שהערבים דרשו מן היהודים עבור מתן המקלט תשלום גבוה שלא יכלו לעמוד בו, והיהודים נאלצו לעזוב ולחזור כלעומת שבאו. היו מקרים שיהודים גורשו על-ידי ערבים שחששו מהגרמנים או אהדו אותם, והיו מקרים של התנפלויות ושוד, ולעתים אף פגיעות פיזיות ביהודים שהעזו לנוע כדי לחפש פרנסה הלכו בדרכים צדדיות בהרים או במדבר. למשל, יהודי העיר

מצריתה שבטריפוליטניה חיפשו ומצאו מקלט בעיירה זאווית אל-מחג'וב, כ־12 ק"מ מן העיר. בתחילה התקבלו היהודים בסבר פנים יפות, אולם כאשר רצו הפליטים להקים בית-כנסת קטן לזמן שהותם במקום, חלה הרעה ביחסים, עד שבסופו של דבר נאלצו יהודי מצריתה לשוב לערים על אף סכנת ההפצצות.⁶⁵ תופעת מכירת המזון לעובדי הכפייה היהודים מוזכרת בעדויות רבות. הן בלוב והן בתוניסיה סיפקו הרוכלים הערבים לעובדי הכפייה היהודים את התוספת החיונית כל כך במזון, לרוב במחירים מופקעים. הרוכלים הערבים צבאו על גדרות המחנה, מכרו למי שידם משגת מוצרי מזון רבים. למשל בשערי ג'אדו, מחנה הריכוז הקשה ביותר ברמה הטריפוליטנית, שבו נספו מרעב, ממחלות ומתנאים סניטריים ירודים יותר מ־500 איש, מכרו הרוכלים הערבים תוצרת חקלאית: שעורה, בצל, תפוחי-אדמה, בוטנים ולעתים אף עופות. המכירה נעשתה תמורת כסף, תכשיטים ובגדים. אולם רק אסירים בעלי אמצעים יכלו ליהנות מפעילות כלכלית זאת. קיימות עדויות, בעיקר מלוב, על סיוע של ערבים לניסיונות להימלט מן המחנה. לעומת זאת, קיימות עדויות אחרות, בעיקר מתוניסיה, על ערבים שסייעו לגרמנים לתפוס את היהודים הנמלטים, ועל סיוע בויהוי בתים של יהודים ורכוש יהודי.⁶⁶

נמצאו עדויות, הן מלוב והן מתוניסיה, המלמדות על כך שבזמן שהיהודים נעדרו מבתיהם, אם כתוצאה מגירוש למחנה ריכוז או הימלטות מן ההפצצות, פלשו הערבים המקומיים לבתי היהודים ולחנויותיהם ושדדו את כל המצוי בהם. עם זאת קיימים גם דיווחים הפוכים, שערבים שמרו מכל משמר על רכוש יהודי שנמסר להם כפיקדון.⁶⁷ בין חומר העדויות אף נמצא שיר ערבי עממי שחובר כשמחה לאיד למפלתם של היהודים. מספר עד, יוצא תוניס:

הלכנו שיירה של יהודים המובלים לעבודה במחנה הריכוז בבזירטה. כאשר עברנו ברובע הערבי שמענו הערות עוקצניות של ערבים, בעיקר גברים, הנשים הערביות הצטופפו וצחקו. היה אפילו שיר כזה ששמענו נגד היהודים: "דאג' אל-באללה יא שלום/או נהארכ נהאר משאום", שפירושו: "דחוף את האת [את החפירה] הוי שלום [כנינו ליהודי]/ הרי הנה יומך יום ביש ורע", לאמור, עד עכשיו היו לך חיים קלים (היית סוחר או פקיד), עכשיו תעבוד קשה.⁶⁸

ללא ספק יש בשיר זה נימה של שמחה לאיד.

התמונה המתקבלת ממכלול העדויות על יחסי היום-יום של המיעוט היהודי עם חברת הרוב המוסלמית היא רבגונית ביותר. היו כאן גילויים של דרקיום, של סימביוזה כלכלית, של תחרות דתית, של יחסי שכנות טובים ושל תקריות ספוראדיות. תקופת מלחמת העולם השנייה נתנה הרגשה לרבדים הנמוכים באוכלוסייה הערבית, כי דמם של היהודים מותר. רק חוסנו של השלטון המרכזי יכול היה למנוע התלקחות ותרגום של הביטויים המילוליים של שמחה לאיד

לפרעות של ממש. גם לפני המלחמה קרה לא אחת שתקריות וסכסוכים קטנים התפשטו והפכו לפרעות ביהודים.⁶⁹

אולם אחרי המלחמה הדבר היה קשה במיוחד. למרות שבתוניסיה היתה תעמולה נאצית יותר חזקה, ולמרות שהיו שם תקריות חמורות רבות עוד לפני מלחמת העולם השנייה, דווקא שם לא אירע פוגרום דוגמת הפרעות שאירעו בטריפוליטניה בנובמבר 1945, אשר חיסלו לחלוטין את אפשרות הקיום היהודי בארץ זו.

הפרת האיזון העדין: תקריות דמים ופוגרומים

מריבות וסכסוכים פשוטים בין יהודים למוסלמים, כפי שראינו, היו תופעה שכיתה למדי המאפיינת יחסי שכנות בכל מקום בעולם. בדרך כלל הם נבלמו בעודם באינם ולא התרחבו. יש חוקרים המסבירים את התפשטותן של המריבות לפרעות בעוינות הלאטנטית הקיימת בקרב השכבות העממיות של האוכלוסייה המוסלמית כלפי היהודים, אשר פורצת החוצה אם קיימת שעת כושר נאותה, ודי בגץ קטן כדי להבעירה.⁷⁰

אולם בצד העוינות הלאטנטית התקיימו תמיד גם יחסי שכנות של תלות הדדית, ולכן התיאור המתאים יותר של מערכת היחסים בקרב השכבות העממיות הוא איזון עדין בין המפריד לבין המלכד. האיזון העדין הזה הופר בדרך כלל בעקבות שלושה גורמים: א. ניהול תעמולה והסתה מתוכננת נגד היהודים על-ידי גורם אינטרסנטי. ב. התארגנותה של קבוצה היוזמת את הפרעות. ג. מצב של חולשה בשלטון המרכזי.

בתוניסיה בזמן שלטון וישי התקיימו כל שלושת הגורמים, ולכן אירעו תקריות הדמים בגאבס. ב־20 במאי 1941, בעקבות התפרעות ערבים בעיר, נהרגו 7 יהודים, אחדים נפצעו, אחד מבתי־הכנסת המרכזיים בעיר נפרץ, ועשרות חנויות וכתי יהודים נשדדו. ההתפרעות אירעה בעקבות הסתה פרועה ברדיו ברלין ורדיו ברי בערבית, ובמיוחד נאומיו של המופתי חאג' אמין אל-חוסני. כרוזים שהפיצו היסודות הלאומניים הפררנאציים קראו לערוך טבח ביהודים.⁷¹ צרפת עצמה, כפי שמתאר אביטבול, "נראתה כענק שעוצמתו גופצה לרסיסים על-ידי הצבא הגרמני... את מכותיהם הראשונות הנחיתו התושבים המקומיים (השואפים לעצמאות) על החוליה החלשה ביותר של הסדר הקולוניאלי - היהודים."⁷²

הפגנות כוח, התגרריות מילוליות והפצת כרוזים של הנוער הניאורדסטרית במסגרת הפלוגות "הירוקות", "אריות הדגל" ו"הסהר האדום", אירעו גם בערים אחרות בתוניסיה, דוגמת תוניס הבירה, חמאם-ליף, מונאסטיר, נאבל,